

NYE HYPOTESER OM SPROGKONTAKT MELLEM NEDERTYSK OG DANSK I HANSETIDEN - en projektrapport

Af Kurt Braunmüller (Universität Hamburg)

0. Indledende bemærkninger

For præcis to år siden begyndte et sprogkontaktprojekt på Universitetet i Hamburg. Projektets (forkortede) titel er: "Nedertysk og Skandinavien"¹. Der er ansat to videnskabelige medarbejdere og to studerende. Projektet forventes at fortsætte to år endnu. Som første sammenhængende rapport af forskningsresultaterne udkommer snart en samling med otte artikler² som behandler et bredt spektrum af vores forskningsaktiviteter. Bogen udkommer under titlen "Niederdeutsch und die skandinavischen Sprachen" ved Carl Winter Universitätsverlag i Heidelberg i foråret 1993.

1. Forskningshypoteser

1.1. Der har aldrig været tvivl om, at nedertysk (eller plattysk) - både i mundtlig og skriftlig form - har påvirket det danske og svenske sprog og en stor del af de (vest-)norske dialekter. Utilfredsstillende er dog stadig en stor del af de forklaringer, der er blevet præsenteret for at oplyse eller forklare, hvordan denne meget omfattende og dybtgående sprogkontaktproces er foregået i alle detaljer (jf. f.eks. de seneste antologier: Ureland (red. 1987), Schöndorf/Westergaard (red. 1987), Hyldgaard-Jensen/Winge/Christensen (red. 1989), Elmevik/Schöndorf (red. 1992) og Menke (red.; udkommer 1993). I disse kongresrapporter dominerer leksikalske samlinger, studier af låneord og andre detailstudier, men der mangler, efter min mening, stadig en virkelig omfattende *lingvistisk teori*, som gør rede for de forskellige facetter af selve kontaktprocessen, og et udkast til en *simulationsmodel*, så man bedre kan forstå, hvorfor disse nordiske sprog, især dansk, blev så kraftigt omstrukturerede i løbet af så forholdsvis kort tid. Det drejer sig altså ikke blot om at forklare det omfattende leksikalske lån fra nedertysk i f.eks. dansk, men også om at finde de strukturelle og sociolingvistiske betingelser for denne

kontaktproces i de pågældende sprog.

1.2. Adskillige *ekstralingvistiske faktorer* bliver analyseret, baserende på følgende hypoteser:

- Nedertysk som overklassens prestigesprog i Hansetiden,
- det kulturelle misforhold mellem Kontinentaleuropa og Skandinavien med henblik på religiøs missionering, (ud)dannelse, forvaltning og bogtryk,
- Skandinaviens økonomiske underlegenhed i forhold til Kontinentaleuropa, hvilket også var årsag til en stærk transferens af forskellige fagsprogs ordforråd,
- Lübeck som (bl.a.) retssprogligt forbillede og
- den forsinkede litterarisering i den østlige del af Skandinavien i forhold til Kontinentaleuropa (og også til Norge og Island).³

1.3. Som *lingvistiske faktorer* undersøges bl.a.

- transferensmuligheder (på alle lingvistiske nivåer) p.g.a. det genetiske slægtskab mellem de pågældende sprog,
- den typologiske konvergens mellem nedertysk og de skandinaviske sprog specielt på det morfologiske plan (reduktion af fleksionsformer),
- muligheder for diglossi, semikommunikation og blandingssprog,
- eksistens af et dialektalt-diatopisk kontinuum mellem nedertysk og de skandinaviske sprog hhv. dialekter,
- gensidige transferensmuligheder, specielt med henblik på den fagsproglige kommunikation,
- den strukturelle overensstemmelse ved orddannelsen og syntaksen, og endelig
- det generelle sammenfald af sproglige og ekstralingvistiske faktorer i Hansetiden (ca. 1200 - 1500/1530).

2. Simulationsmodeller

2.1. En central idé i vores projekt er at udarbejde en omfattende simulationsmodel

som skal hjælpe med til at forklare, hvordan selve sprogkontaktprocessen foregik. Udgangspunktet er den hypotese, at det har været muligt f.eks. for en købmand fra Lübeck og en fra København at forstå hinanden *direkte*, d.v.s. uden hjælp af et tredje sprog (f.eks. latin) og uden tolk.

Som jeg har argumenteret for i en tidligere artikel (jf. Braunmüller 1989) har der ikke været særlig store strukturelle uoverensstemmelser mellem det nedertyske og det senmiddelalderlige (øst-)skandinaviske diasystem. I samspil med kontekstuelle faktorer har det altså været muligt at forstå hinanden direkte og lære hinandens sprog ret hurtigt. Denne hypotese underbygges videre af projektets analyser på de forskellige lingvistiske planer. Faktisk kan der være tale om *et -hypotetisk -fælles diasystem*, der omfatter alle varianter af det nedertyske og (øst-)skandinaviske diasystem.

2.2. Som ét illustrerende eksempel på denne grundlæggende hypotese vil jeg henvise til en *computer-simulationsmodel*, som en af mine medarbejdere, Per Warter, har lavet. Det drejer sig om en såkaldt *morfologi-parser*, programmeret i Turbo-Prolog. Den hedder M[orfologisk]ANAL[yse]. Ved hjælp af denne parser, som klarer både fleksions- og orddannelsesmorphologien af hvert enkelt af de pågældende sprog i dens specielle version (MANALN[edertysk] eller MANALD-[ansk]), kan det oven i købet vises, at selve regelapparatet kan være fælles for nedertysk og dansk (og svensk). Den strukturelle overensstemmelse mellem nedertysk og dansk er så stor, at allerede den normale nedertyske version af parseren er i stand til at også analysere danske tekster morfologisk korrekt uden nogen som helst tilpasning i op til godt 25% af ordmaterialet. Ca. 50% rigtige resultater får man så efter en vis justering. D.v.s. at chancen for, at en tysk købmand fra Lübeck blev forstået umiddelbart og rigtigt på det morfologiske plan af sin danske kollega i København var ret stor. (Dertil kommer desuden andre informationer i konteksten og selve sprogsituationen.) Programmet MANALD, altså den danske version (med implementerede danske orddannelses- og fleksionsmorphemer), er på nuværende tidspunkt i stand til automatisk eller i dialog (interaktiv) at analysere alle løbende ord i en dansk tekst med en træfsikkerhed på over 90% (s. fig. 1 og 2). (Det samme gælder for øvrigt også for den nedertyske

version MANALN.)

2.3. Denne parser, bestående af en endelig mængde af regler, orddannelses-elementer og fleksionsformer, danner altså et (morfologisk) *modul* i en kompleks *simulationsmodel*. En sådan model omfatter bl.a. også fonologiske og syntaktiske korrespondanceregler og skal gøre rede for de forskellige sprogproduktions- hhv. -receptionsprocesser i kommunikationssituationer med ét fælles sprog eller med semikommunikation. Desuden drejer det sig også om et forsøg på at gengive talerens/lytterens sprogstrategiske regler i selve oversættelses- eller forståelsesprocessen.

3. Analyser af paralleltekster

3.1. Grundlæggende for vores projektarbejde er, at (1) alle undersøgelser er korpusbaserede, (2) det omfatter tekster i deres helhed (og ikke bare stikprøver) og (3) teksterne foreligger i maskinlæselig form, både i WORD-format og som rene ASCII-filer til viderebehandling med andre programmer.

I første omgang har vi valgt *litterære oversættelser* som kilder. (Senere følger juridiske kilder [by- og landskabslove] og religiøse tekster [dele af bibelen og Salmer].) Disse litterære kilder stammer ganske vist fra den seneste fase af kontaktperioden, men repræsenterer til gengæld den nye (skriftlige) *norm* i de skandinaviske sprog.

Som litterære kilder har vi undersøgt *folkebøger*, der er oversatte fra nedertysk: Broder Russes Historie, Griseldis, En skøn Historie om tuende Kiøbmend (...) og Rævebogen.

3.2. Ved hjælp af et *database-program* i friformat (FREETEXT) og en slags 'word cruncher' (FREETOOLS), begge skrevet af Ralf Thiele (Kiel) i FORTRAN 77, bliver kilderne bearbejdet, så der altid foreligger følgende filer:

- (a) parallelversioner eller synopser af teksterne i tre sprog (nedertysk, dansk og svensk),
- (b) forskelligt strukturerede ordlister (alfabetiske, retrograde og morfologisk sorterede) og

(c) konkordanser (KWIC: Key Word In Context) med linje, sætning eller afsnit som kontekst.

Desuden åbner database-programmet FREETEXT mulighed for en del søge- eller retrievalrutiner, der kan bruges til diverse fonotaktiske, morfologiske eller syntaktiske undersøgelser. Der til kommer parseren MANAL (jf. 2.2.), som også tager hensyn til de mange allografiske særegenheder i disse ikke normerede tekster.

3.3. Analysen af paralleltekster giver muligheder for at sammenligne lingvistiske enheder på det morfologiske, syntaktiske og især tekstlingvistiske plan. Bl.a. har det vist sig på det syntaktiske område, at der eksisterer et bredt spektrum af ordstillingsmønstre i de pågældende sprog. Det hænger til dels sammen med at ordstillingsnormen ikke ligger helt fast endnu. Til dels er to af vores kilder (Broder Russes Historie og Rævebogen) skrevet i vers med enderim, som tillader såkaldte 'poetiske' strukturer med specielle ordstillingsvarianter og somme tider arkaismer.

Således er f.eks. den absolut finale position af det (neder)tyiske finitte verbum i ledsætninger den mest frekvente ordstilling, men der findes også talrige finitte verber på andre pladser, der ikke er helt finale (jf. (A)) eller ordstillinger, der (næsten) svarer til den danske ordstilling med det finitte verbum foran objekterne og adverbialerne (d.v.s. foran S og A i Diderichsens indholdsfelt; jf. (B)).

- (A) 0013 ... werde geset= [0014] tet, ...
0014 ... mochte gescheen etc. og
(B) 0019 ock *dat* vt em entspringet ein bor-
0020 ne in der syden ...
[Griseldis; nedertysk]

For vores tyske købmand kan der - i overensstemmelse med vores simulations-model (jf. 2.3.) - altså opstå det indtryk, at den slags ordstilling (jf. (B)), som man i tysk grammatik kalder for "Ausklammerung", nu optræder som den usuelle ordstilling i det danske sprog. Dermed reduceres en meget dybtgående syntaktisk-typologisk forskel mellem nedertysk og dansk (og også svensk) til et fænomen, der ene og alene bevæger sig mellem mere eller mindre markerede ordstillings-

varianter indenfor dette hypotetiske diasystem (jf. 2.1.).⁴

3.4. Inden for *orddannelsen* kan der vises, at de nedertyske verbalpræfikser som f.eks. *af-*, *be-* eller *for-* ikke bare bliver optaget som sådanne i det danske sprog, men bliver brugt ret kreativt og ikke sjældent i et meget større omfang end i det nedertyske sprog.

Willy Diercks' undersøgelser har (bl.a.) vist, at disse nedertyske præfiksmorfemer er fuldt integrerede i de to østskandinaviske sprog og ikke bliver anvendt i samme omfang som i de tyske kildetekster, men kreativt alt efter oversætterens målgruppe og hans sprogfærdighed: I *Broder Russeteksterne* er *be-*præfiksets *varians* størst i den tyske tekst (64,5% vs. 56,5% i den danske oversættelse).

3.5. Desuden udarbejdes forskellige slags *ordbøger*, eller rettere sagt, gloselister. Et meget overbevisende projekt er vores diasystematiske (eller tysk-skandinaviske 'dialekt-') ordbog. I denne ordbog står alle tre sprogs glosler alfabetisk fortløbende under hinanden. Det ville være vanskeligt, ofte umuligt at bestemme, om det pågældende ord er tysk, dansk eller svensk, medmindre der er en speciel typografisk markering for de enkelte sprog (se en eksempelside; fig. 3).

4. Konklusioner

4.1. De hidtil foreliggende analyser af de lingvistiske og de ekstralingvistiske faktorer (jf. 1.2. og 1.3.) viser, at lige præcis i *Hansetiden* var de genetiske, typologiske og sociokulturelle betingelser mest velegnede til en omfattende sprogkontaktproces. I tiden før var de sprogimmanente strukturer altfor forskellige; i perioden efter *Hansetiden* var derimod den sociokulturelle og politiske situation ikke længere gunstig for en mangesidig transfer fra nedertysk til dansk (eller svensk). Det var ligesom et *vindue*, der åbnede sig for en omfattende sprogkontaktproces under *Hansetiden*. Resultatet var et fælles diasystem med mange genetisk beslægtede varianter, der kunne bruges i en *semikommunikationssituation* i et område, strækkende sig fra det sydlige Norge til helé Nord- og Nordøsttyskland, Danmark og Sverige.

4.2. Der tages altså ikke bare hensyn til de sproginterne (grammatiske) faktorer, der bestemte sprogkontaktprocessen, men også til de mange *sprogksterne faktorer*.⁵ Michael Engelbrechts historiske analyse viser klart, at den afgørende påvirkning fra den nedertyske side fandt sted, da sprogkontakterne foregik *polycentrisk*. D.v.s. først da den enkelte købmand kom i direkte kontakt med sin kollega på den anden side af Østersøen, opstod der en mangesidig massevirkning. Og det var i Hansetiden (fra ca. 1250). Denne proces kan, efter min mening, bedst forklares ved hjælp af den såkaldte "invisible hand process" (jf. Keller 1990): Alle ville bare forstå hinanden, men resultatet var en dybtgående omstrukturering af de skandinaviske og til dels også af det nedertyske sprog.

Noter

1) På tysk: "Niederdeutsch und Skandinavien", hhv. "Das Mittelniederdeutsche und seine Rolle beim typologischen und lexikalischen Umbau der altskandinavischen Sprachen"; [DFG: Br 801/3 - 1(-2)].

2) På det fjerde nordiske symposium "Niederdeutsch in Skandinavien" i Travemünde 1991 blev der allerede præsenteret to pilotstudier:

(a) Kurt Braunmüller: Syntaktisch-typologische Divergenzen zwischen dem Mittelniederdeutschen und dem älteren Dänischen (am Beispiel des Volksbuchs *Broder Rusche*);

(b) Willy Diercks: Niederdeutsch-dänisch-schwedische Übersetzungsliteratur - ein linguistischer Strukturvergleich anhand der Schwankgeschichte vom Bruder Rausch.

3) Der er ikke tale om den runiske skrifttradition, men om den latinbaserede litterære tradition.

4) Omvendt findes der også i *svenske* tekster ledsætninger med det finitte verbum i den absolut finale position (jf. [Grisilla; titelblad] 0019 ... huru sigh to=// 0021 lemodeligen hålla // 0021 skola).

5) Her kan bare kort nævnes Gabriela Niepages grundige *litteratursociologiske analyse*, specielt med henblik på læsepublikum og de forskellige oversætteres (og bogtrykkes) intentioner.

Ved hjælp af Ludger Zeevaerts *oversættelsesmodel* forklares plausibelt, at der består en direkte sammenhæng mellem teksternes formale faktorer og recipienternes forventninger: Først var der brug for den kulturelt tilpassede (danske) oversættelse, senere kunne man nøjes med ord-for-ord-transpositioner (fra dansk til svensk).

Litteratur

Braunmüller, Kurt (1989): "Voraussetzungen für die Übernahme mittelniederdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen." I: Hyldgaard-Jensen/Winge/Christensen (eds.) (1989), s. 9 - 29.

Elmevik, Lennart/Schöndorf, Kurt Erich (red.) (1992): *Niederdeutsch in Skandinavien III*. Berlin: Schmidt (Beihefte zur Zs. für Deutsche Philologie 6).

Hyldgaard-Jensen, Karl/Winge, Vibeke/Christensen, Birgit (red.) (1989): *Niederdeutsch in Skandinavien II*. Berlin: Schmidt (Beihefte zur Zs. f. Deutsche Philologie 5).

Keller, Rudi (1990): *Sprachwandel*. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache. Tübingen: Francke (Uni-Raschenbücher 1567).

Menke, Hubertus (red.; udkommer 1993): *Niederdeutsch in Skandinavien IV*. Berlin: Schmidt (Beihefte zur Zs. für Deutsche Philologie 7); jf. også note 2.

Schöndorf, Kurt Erich/Westergaard, Kai-Erik (red.) (1987): *Niederdeutsch und Skandinavien*. Berlin: Schmidt (Beihefte zur Zs. f. Deutsche Philologie 4).

Ureland, P. Sture (red.) (1987): *Sprachkontakt in der Hansen*. (...). Tübingen: Niemeyer (Linguistische Arbeiten 191).

fig. 1 / 2
MANAL - EKSEMPLARISKE ORDANALYSER

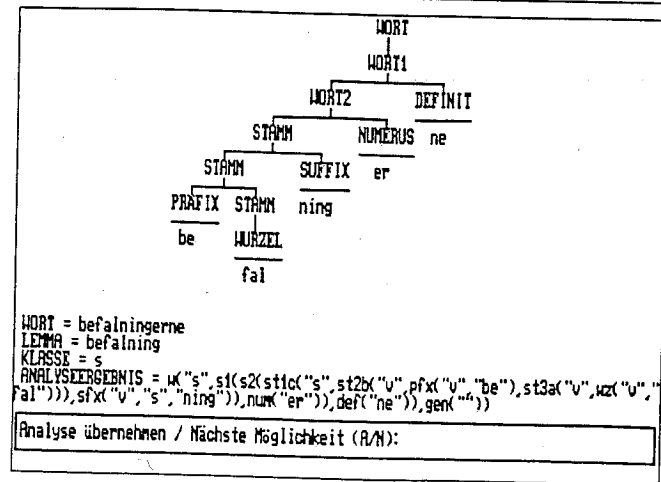
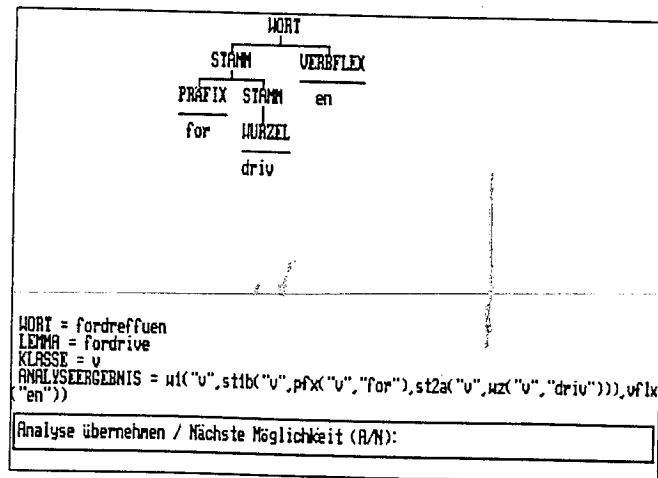

fig. 3

JESU	KANSTU	KINDHEST
JESUM	KANT	KINNHAEST
JESUS	KANT	KIOERE
JLDEN	KAPPA	KIRCKE PRIEREN
JOMFRU	KAPPAN	KIRCKEN
JON	KAPPE	KIRKEN
JON	KAPPE	KIUEN
JSTER	KAPPEN	KIVA
JU	KAPPEN	KLAADE
JU	KAPPER	KLAASTER
JUNGFRUN	KAPPESTRUT	KLAASTER MAND
KAEND	KAPPOR	KLAASTERIT
KAENDER	KARL	KLAASTERMEND
KAER	KARM	KLAASTERS
KAERA	KARM	KLAEDDE
KAERDE	KASTA	KLAEDER
KAERE	KASTA, N	KLAEDER
KAERLIGA	KASTADE	KLAEMDE
KAERLIGHED	KASTAR	KLAGA
KAERLIGHET	KASTE	KLAGADE
KAETTEL	KASTE	KLAPPADE
KAETTELEN	KEDEL	KLAPPEDE
KAETTLAR	KEDELEN	KLAPTE
KAKENDE	KEDELIN	KLEDE
KALDE	KEDEN	KLOESTER
KALLA	KEMPE	KLOESTERENS
KALLADE	KENDE	KLOESTERMAEN
KALLE	KENT	KLOESTERMAN
KAMEN	KERDE	KLOESTRENS
KAMMAR	KERKEN	KLOESTRET
KAMMAREN	KERLIGHED	KLOSTER
KAMMER	KETEL	KLOSTERS
KAMP	KIER	KLUT
KAN	KIERE	KNAE
KAN	KIERISTE	KNAME
KAN	KIFFUE	KNAKEN
SAND	KINDER	KNE